

Л 2005
4836к

Президент
сыйлығының
лауреаттары

Қали
СӘРСЕНБАЙ

Өнер-
өмір

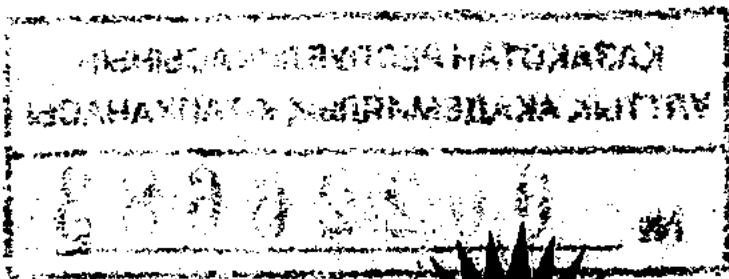
Президент
СЫЙЛЫҒЫНЫҢ
лауреаттары

Президент
СЫЙЛЫҒЫНЫҢ
лауреаттары

Қали
СӘРСЕНБАЙ

Өнер-
өмір

КАЗЫҒҰРТ
Алматы
2004

ББК 84 Қаз 7-44
С 28

**Жобаның Бас демеушісі —
«ҚазМұнайГаз» Ұлттық компаниясы»
жабық акционерлік қоғамы**

Сәрсенбай Қ.

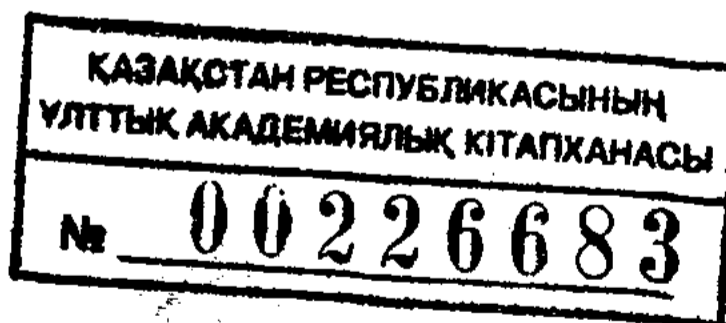
С 28 Өнер-өмір. Әр жылдардағы жазбалар. — Алматы:
«Қазығұрт», — 2004. — 496 бет.
ISBN 9965-22-058-1

ҚР Мәдениет қайраткері, Президент сыйлығының лауреаты Қали Сәрсенбайдың бұл кітабында ұлтымыздың ұлы құндылықтары, руханияты төңірегіндегі ойлары, көзқарастары, тұлғалар туралы терең толғаныстары, сұхбаттар, портреттер, жолсапарлар, қызық та қиын тағдырлар туралы әр жылдары жазылған публицистикалық еңбектері топтастырылған. Жинақтағы бірсыпыра дүниелерде кезеңнің кескін-келбеті сол қалпында бедерленгенін ескерген жөн.

Қысқасы, бұл жинақ ұлт руханиятының соңғы ширек ғасыр ішіндегі көркем шежіресі іспетті.

ББК 84 Қаз 7-44

С $\frac{4702250204}{482(05)-04}$

ISBN 9965-22-058-1

© Сәрсенбай Қ., 2004
© «Қазығұрт» баспасы, 2004

КӨРКЕМӨНЕРДІ КӨРКЕМ ЖІГІТТЕР ЖАСАЙДЫ

Мен қазіргі қазақ журналистикасында жүрген жігіттерге қайран қаламын. Бұл ойымның бірнеше себебі бар.

Кешегі күні көп журналистің бірі ретінде жүре беруге болған шығар, ал, қазір олай емес. Газет оқылуы керек. Оқылмайтын газетте алдымен оқырман болмайды, сонан соң бедел болмайды. Ал, бедел кеткен соң оны қайтарып алу үшін қанша уақыт күресетінің бір Құдайға ғана мәлім. Демек, ойы озық, алғыр, батыл, ұстаған жерінен жібермейтін журналист болмасаң, ол басылымға сенің қажетің де шамалы.

Қысқасы, қазіргі журналистика бұрынғы жасаймашуақ журналистика емес. Оның бұрқасыны, бораны көп, түйіп айтқанда, мінезді. Бұл сала өкілдерінің сөзі де салмақтанып, қоғамдық пікірге де игі әсер етіп қоймай, жұртшылық ұлт мүддесі жолындағы дауысы асқақ естіліп жүрген журналистің қайраткерлігіне де сүйсініс білдіре бастады.

Өзім көптен бері қадағалап жүретін сондай азаматтың бірі — Қали Сәрсенбай. Осы жігітке Президент сыйлығы берілгенде өз басым кәдімгідей қуанып қалдым. Себебі, дұрыс аңғарған, дұрыс бағалаған.

Қали не нәрсені жазса да, біліп жазады. Біліп жазу үшін алдымен Құдай беретін жазғыштық қасиетті айтпағанда, білімпаздық, ізденімпаздық және керек. Бұл критерийлер болмаса, әлгі қасиетті ұстап тұру бекершілік. Осы орайда мен Қалидың эстеттік әлеміне баса назар аударған болар едім. Күнделікті шығып жатқан газетте ағымдық мәселелерге ілесіп отыруы, ой ұшқырлығын танытуы өз алдына, оның терең толғаныстарға құрылған дүниелері маған әлдеқайда қымбат көрінеді.

«Шәмші-шындық», «Ұлтты өліп-өшіп сую», «Адасқақ рух», «Тазалық пен тартымдылық тәңіриясы», «Қазақтың Паганиниі», «Толғанай», «Қолды болған үш туынды», «Қасиетті қара шал», «Алаштың Асанәлісі», «Ұлы сағыныш», «Шыңғыс пен Ілия», «Ақиқаттың көзі алтын», «Жұмақтың сегізінші есігі», «Ата жұртты іздеу», «Атажұртшыл абориген», «Ағаны аңсау»... Атының өзі айтып тұрғандай көркемдік критерийлерді сақтай отырып, жылы ағыспен жазылған осы секілді дүниелер Қалида көп. Көп болатын себебі, көп көруге, көп оқуға, көп ойлауға талпынады. Сол дүниелерді оқыған сайын оның қазіргі журналистикаға тән желдірме сөздердің арасында жүріп, мынадай дүниелер жазып, қоңыр әуен, қоңыр саздың құшағында отырғандай әсерлендіретіні, өз болмысын сақтай білуі қуантады. Бұл ойымды қадап айтып отырған себебім, журналистикада жүріп өзін жоғалтып алған жегіттер де жоқ емес.

Қали ойды дамытуға, толғанысқа, сол ой-толғанысты оймақтай етіп қорытуға шебер. Мұны кәсібиліктің де жемісі деу керек болар. Кезінде «Егемен Қазақстанда», «Жас Алашта», «Парасатта» жарияланып, көпшіліктің қызу пікірін тугызған «Абайға тыныштық беріңіздерші, өтінеміз», «Күләшті кім өлтірді?», «Президентті пайдалану», «Баймағамбет баскесер ме?», «Шерхандарсыз шеріміз тарқамайды», «Қазақ Лувры», «Мәмбетовке «Халық қаһарманы» атағы не үшін берілді?», «Әкелерімізден әулиеміз бе?», «Сіз қандай ұрысыз?» іспетті қоғамдық сананы түрткіп оятқан журналистік жұмыстары жадымда қалып қойыпты.

Қалидың журналистикадағы осы іңкәр ізденістері жазушылығымен де сәтті сабақтасып жатыр. Әрине, оның жазушылығында көсемсөздің сарыны байқалуы да заңдылық. Бірақ, бұл дағдыдан арылудың да жолын тауып кетіп отырады.

Осыдан екі жыл шамасы бұрын «Қазығұрт» баспасынан «Сендерді сағынғанда» атты кітабы жарық көрді. Әлгіндегі ойымды ұштай түссем, ол журналистиканы жазушылыққа

барар жолдағы жаттығу алаңына әдемі айналдырған. Осы кітапта «Сеньор Саттаров» деген хикаят бар. Мен осы хикаятты кітап шықпастан бұрын арнайы сұрап алып оқып (өйткені, оның журналистік жұмыстарынан жазушылықтың табын сезетінмін) шықтым. Хикаят маған бірден ұнады. Содан бұл туындыны «Таңшолпан» журналына ұсындым, бір жағы ондағы азаматтарға ұнайтынына іштей сендім. Бұл бір таланттың талантты тануына арналған туынды еді. Талантты адамның өмірін пәлсапалық, психологиялық тұрғыдан талдауы ұнады. Қысқасы, бұл шығарманы біздің танымдық әдебиеттің (исповедальная проза) соңғы кездегі бір үздігі деп бағалаған болар едім. Осы хикаятқа жұрттың туындысына келгенде пікір айтуға сараңдау, бірақ жақсы дүние оқыса балаша қуанатын Әбекең — Ә. Нұрпейісовтің ерекше қуануы да тегін емес қой деймін.

Әдемі жүру, әдемі сөйлеу әркімнің де қолынан келер, ал, бұның бәрінен де жоғары тұратын ішкі тазалық пен тереңнен тамыр тартып жатқан тектілік Қалидың шығармашылығының шырайы екендігіне дау болмаса керек.

Әрине, ерінбеген етікші де болады. Мұны айтып отырған себебім, қазір біз еңбекторы деген сөзді көбірек пайдаланамыз. Адамның талантты екенін айтудың орнына ішкі бір есеппен осы ұғымға жығыла салғымыз келіп тұрады. Әйтеуір, талантты екенін жасырып қалу үшін, «еңбекторы», «қара нар» деген оймен ғана шектеліп жатамыз. Еңбекқор мен талант екі басқа. Талантты бола тұрып, еңбектенбесе, ол енді — қасірет. Өзі үшін емес, алдымен ұлт үшін қасірет. Талантты адамның табан асты айтатын сөзін еңбекторы адам он жыл жүріп те, тіпті, өмірбақи жүріп те айта алмай кетуі мүмкін. Осы тұрғыдан келгенде Қалиды еңбекқорлықтың қанжығасына байлап жіберуге қимайсың. Ол шын мәнінде талантты азамат.

Талант қаламгер ретінде емес, адам, азамат ретінде талантты болатынына да шүбәм жоқ. Олай дейтінім, Қали қай басылымда қызмет істесе де, артына әдемі із қалдырып келеді. Ең алдымен, оның сол қызмет істейтін ұжымына,

басылымның беделіне нұқсан келмеуі үшін күн-түн шырылдап жүретініне тәнтімін. Мысал келтірейін.

Мен «Жазмышты» жаздым, одан кейін «Иірімді» жаздым. Алғашында басқа басылымдарға беруге, әсіресе, бір журналға тұтастай жариялай салуға да болар еді. Ондай ойым да болды. Мені тоқтатқан Қали. Өйткені, мені иландырды, сендірді. Ол маған: «Қадаға, жақсы дүниенің бәрі алдымен «Жас Алашқа» шығуы керек қой. «Жас Алаш» осы барлығыңызға космодром болған жоқ па? Сіздің дүниеңізді ең алдымен жастар оқуы керек. Ал жастар дегеніміз болашақ. Демек, сіздің дүниеңіздің болашақтағы бағы қандай болатынына кепіл, ол — «Жас Алаш», — деді.

Бұған не дейсіз?

Ол автормен жұмыс істеудің тәсілдерін шебер меңгерген. Оның әр кездегі сәтіне қарай болатын осындай тапқырлығына, айтқыштығына бұл жерде тоқталып жатпаймын. Ол енді бөлек әңгіме. Соңғы жылдары байқағаным — газет жұмысындағы жиган-терген тәжірибесі, ішкі мәдениеті, парасаттылығы арқылы зиялылықтың нәзира үлгісін игеруге ұмтылған Қалидай азаматтардың газет басылысында жүргендері аз емес.

Газет — елдің күн сайын тұтынатын рухани қажеттілігі, ал ол қажеттілікті қанағаттандыру қай кезде де оңай болмаған. Журналистика да өнер. Өнерге қашанда өріс керек. Көркем өнерге көкжиегі кең көркем жігіттер керек. Қалилар керек.

**Қадыр Мырза Әли,
Қазақстанның халық жазушысы,
Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты.**

ОЙ ОТАУЫ

М. Кенбаев. «Қашағанға күрық салу».
(«Еркіндік»)

АҚИҚАТТЫҢ КӨЗІ АЛТЫН

Талант — ұлт байлығы, мақтанышы. Сондықтан да қалың елі, қара орманы оларды әрдайым көкке көтерген, шабысы мен табысына балаша қуанған, ұдайы соның тілеуін тілеп отырған. Өйткені, таланттарын тәңіріндей көріп, бағалай білген елдің ертеңі нұрлы. Бүгінгі тәуелсіздіктің іргетасын қалап, осы күнге бір табан жақындатып кеткен де сол жақсылар мен жайсаңдар. Олар елімен еңселі еді, елі солармен биік еді. «Бізде осындай таланттар бар, болған» деп кеуде соғып мақтанамыз. Ал қоғам дамуының әр кезеңінде сол талантты адамдар қалай бағаланды!

Талант және кезең. Талант және мемлекет... Алдымызға осындай мүйізі қарағайдай сауал қойып, үнсіз қалдық. Аталмыш социологиялық талдау мен ой-толғаныста осы секілді мәселелерге жауап іздеуге талпыныс жасалады.

Алуан анықтамалықтар мен түрлі түсіндірме сөздіктердегі талант сөзінің мағынасын былайғы жұрт жалпылама біледі. Қазіргі иманымыз калыпқа келе бастаған кезеңнің тілімен Алланы ауызға алып сөйлесек, бұл бір адамның басына құдай тағаланың үйіп-төгіп бере салған алабөтен сыйы. Басынан небір қиын кезеңдерді өткеріп, заманалар запыранын қанша жұтса да, ұлы Тұранның орнында қалған аз жұрттың ішінен өсіп-өніп көшелі халыққа айналып, ұлт болып жаратылғалы бері қазақ талантқа, дарынға кенде болмаған. Тайпалық, хандық кезеңдердің қиямет күндерін ат үстінде қасқайып қарсы алып, ұлы империялардың темір ноктасы мен киіз ноктасын да бұйым көрмей, бас имей, бекзаттық болмысын жоғалтпаған, елінің тәуелсіздігі үшін толарсақтан саз кешіп, ер-тоқымын жастанып, қылышын белінен тастамаған Тұранның тұлпар текті талантты тұлғалары мен жолбарыс жүректі жауынгерлері

ата-баба арманына 300 жылдан соң жетеміз деп ойлап па? Дүниені тітіренткен небір ұлы империялардың табанында тапталмай, рухы жеңілмей, туы жығылмай келген елдің өжет ұрпағы жетпіс жыл үстемдік құрған кеңес империясының «айтқанына көніп, айдауына жүрді».

Баяны жоқ, бақсыз-талайсыз дүние-ай...

Әріге бармай-ақ беріден қайтсақ, соңғы жүз жыл бедерінде сырт дүниенің ықпалымен де бірін-бірі көзге түртіп те орасан зор қырылған ел түркілер екен. Әрине, оның ішінде бас көтерерлерін, сүт бетіндегі қаймақтарын орайын тауып жұлып кетіп отырған. Бұл әрекетке сол халықтың өзінің де, өзгенің де ықпалы мол болған. Өзге дегеніміз кім? Ол сол кезең мен оның билік тұтқасын ұстағандар. Олар тағдыры, түп тегі бір халықтардың ой-санасын жаулап алудың, бас көтертпеудің неше түрлі тәсілін ойлап тапты. Аз халықтардың ең нәзік тұстарын, осал жерін тамыршыдай тап басып тануда патша самодержавиесі де, кеңестік отаршылдық жүйе де «кателеспеді».

Ғасырдың басындағы Қазақстан мен Орта Азияға көз салыңызшы. Осы өңірлерде туған қайраткерлердің саны әр елге бір-бірден келеді де, Қазақстаннан үркердей топ шығады. Соның бәрі елі мен жерінің болашағы үшін шыбын жаны шырылдап атқамінген, заманынан озық туған шын мәніндегі асыл бекзадалар еді.

М. Шоқай, А. Байтұрсынов, Х. Досмұхамедов, С. Сәдуақасов, Ә. Бөкейханов, Т. Рысқұлов, С. Қожановтар бастаған аса зиялы кемел де көркем көштің ғұмыры неге қысқа болды? Өйткені, олар сол қоғам үшін де, билік басындағылар үшін де аса қауіпті адамдар еді. Міне, осы процесс бүгінгі тәуелсіздік танытқанға дейін әртүрлі астыртын жолмен жалғасып, талантты адамдар қоғамнан зорлық-зомбылықпен шеттетіліп отырды. Бұл бір өз тарихынан өзі сабақ алмайтын ашкөз, тойымсыз кезең еді.

Бір сорақысы, сыртқы күштердің тегеурінімен талантты тұлғалар да ішінара бірін-бірі қаралап жатты. Мұндайда солардың әрқайсысын бір-бір тау көретін халқының өмірінде қандай мән-мағына қалады. М. Әуезов халықты неге тобыр деп атады? Зиялы қауым — аса дарынды адамдар қашанда ұлт эталоны, бағдаршамы саналған. Ал енді артындағы қалың еліне жөн сілтейтін, бағыт беретін сол ойлы орта қателессе, өз ішінің ынтымағы болмаса, халық тобырға айналмағанда қайтеді? Зиялы қауым қателессе, халықтың санасын жаулап алу билік басындағыларға түк те емес.

Кеңестік жүйенің зұлымдық саясаты өзге бауырларымызды да тығырыққа тіреді, ақылынан адастырды, кара бастын қамын ойлаған пендеге айналдырды. «Сүйікті коммунистік партия» алдады, арбады, содан соң пайдаланды. Құдайдан не әрі емес, не бері емес болған «күдіреті күшті қызыл империяның» ак дегені алғыс, кара дегені қарғыс болып тұрған заманда «хан да, кара да кателеспеуге» амалы жоқ еді. Бірақ кешірімшіл кәрі тарих біртуар пендесінің шалыс басқан қадамын кешірді. Өйткені, ол алданған, арбалған, шайтанның шырмауына, торына түскен талант еді. Өкінішке орай, Ғамзатов Шәмілдің аруағын қаралап жыр жазды. «Мұның бекер болды-ау, балам» деп, тау қыраны — әкесі теңселді. Зауал деген қиын болады екен. Шәміл рухы қайта оянды... Шәміл секілді Салауат батырдың рухы да не көрмеді десеңші. Жетпіс жылдан кейін кеңес елдері ішінде тұңғыш екінші рет (1916 жылды да еске алыңыз) 1986 жылы қайта бас көтерген қазақ халқы демократиялық жаңғырулардың бастаушысы болған жоқ па? Бұл көп жылдар бойы жаны мен тәні табанда тапталып, рухы өше бастаған халықтың отаршыл жүйеге қарсылығы еді. Халық рухының оянуы еді. Таланттарын тығырыққа тіреп, қойша көгендей бастаған ел бұдан әріге шыдамады... Өйткені, ұлттық таным дүниесіне жасалған шабуыл шектен шығып кеткен еді.

50-60-70 жылдары таланттарды ашық қуғын-сүргінге салудан арылдық десек те, қоғамда тілін жұтқан сұмдық бір үнсіздік орнады. Домалақ арыз деген бір дию пәле шықты. Талантты адамдардың көзін жойып жіберудің адам санасына сымас түрлі жолы өріс ала бастады. Таланттарды қудалаудың мүлдем басқаша формасы дүниеге келіп, одан әрі жалғасты. Басқасын қайдам, бұл сөзімізге академик Сахаровтың өз кабинетінде радиациядан өлуі, әйгілі әнші Күләш Байсейітованың жуынатын бөлмедегі құпия қазасы дәлел болатын шығар.

Партия бір халықтың тарихын қаралау үшін, болмаса сол халыққа өз сөзін, ойын өткізу үшін сол елдің талантты, аса беделді деген адамдарының, ұлттық элитасының тілін табудың жолдарын қарастырған. Егер сол әрекеттері сәтсіздікке ұшырап жатса, бірін-біріне қағыстырып, арандатып, алакөз етіп қоюды ойластыратын. Осыдан соң барып ұлт болашағы үшін қымбат саналатын адамдардың арасы суып та жататын. Бұның бәрін біз, бүгінгі ұрпақ тарихтан білеміз.

Партияның аса бір озбыр саясаты — қоғамның әр саладағы талантты өкілдерінің ешқашан басын біріктірмеді. Өйткені, олардың ақыл-ойының, идеясының тоғысуынан қатты секемденді. Кешегі Алашорданы бір сәтке естерінен шығармады. Айтқанына көніп, айдауына жүріп отырған елдің қалыпты тәртібін бұзды, ел ішіне іріткі салады деп ойлады. Содан да олар жөнінде қараңғы ел санасына бөгде пікір ұялатып жатты. Араларына сына қакты, бірін-біріне айдап салды. Осылай пендешіліктің ығында кетіп, партияның «сайқал» саясатының тұтқынында қалғандардың ақыл-ойында да уақытша тоқырау басталды. Әдебиеттің, өнердің халықтығынан гөрі партиялығы басым сипат ала бастады. «Партиялық ұйым және партиялық әдебиет» деген ой-өрісінді, көзқарасынды шектеуге негізделген еңбекті әркім жастанып оқитын болды. «Өнер — халықтыкі» деген әсем сөз мәдениет үйлерінің, театрлардың мандайшасында ғана өмір сүріп, шын мәнінде архаизмге айналып бара жатты.

* * *

Бұл кезең ұзақ жылдар бойы талантты адам мен еңбекқор адамды қасақана шатастырып келді. Таланттың қор болуы, талқандалуы еңбектің қадіріне жеткізбеуден, еңбектенуіне ерік бермеуден, жағдай жасалмауынан еді. Осыған дейін дарынды адамдарды қамқорлыққа алудан, бағалаудан, тәрбиелеуден гөрі табалаудың басым боп келгені рас. Көпе-көрнеу қиянатқа, қорлыққа талантты адам ешқашан көнбейді. «Талант — әділетсіздікке қарсылық» деген сөзде өмірдің бар пәлсапасы жатыр. М. Монтеннің айтуынша, адамдардың жарты өмірі құр бос сөзбен өтеді екен. Ал, талантты адамдардың жарты өмірі немесе бүкіл өмірі күреспен өтетінін дәлелдеп жатудың қажеті бар ма? Бұл жолда талант жалғыз, дәрменсіз, себебі, оның пікірі, көзқарастары керенау қоғамнан қолдау таппайды. Ф. Ницшенің «Талант үшін даңғыл жол болмайды, оның өмірі кезеңдермен ұдайы күресте, қайшылықта өтеді» деген сөзі осы ойдың өрісін кеңейте түседі.

Белгілі ақын марқұм Ж. Жақыпбаевтың «...Ең алғаш өлең жазған күнімді өле-өлгенше жек көремін» деген мазмұндағы сөзі бар. Неге жек көреді? Өйткені, ол сол жазудың жемісін дүниеден көшкенше көре алмай кеткен адам. Ол мені марапаттамады, наградтамады демейді. Мен де адаммын ғой, бір нәрсеге қабілетті етіп жаратқан соң соның нәтижесін көруім керек емес пе деп

іштей үнсіз өксіп өтті өмірден. Дүниедегі ең қауіпті нәрсе — үнсіздік. Әсіресе, ортаның, әріптестерінің үнсіздігі. Жүрегінің кан жылайтыны — Мұқағали, Шәмші, Жұмекен, Асқар секілді дарынды адамдардың дауысын таскерен қоғам мүлде естімеді. Осыдан барып талант жалғыздыққа ұрынды. Ал дүниедегі ең қорқынышты нәрсе — жалғыздық. Сөйтсе де қоғамнан қайыр күтпеген таланттар Горький тілімен айтқанда, өздерін тек жалғыздықта бостан сезінді. Тәкен Әлімқұлов жасы жетпіске келгенде неге жалғыз қалды? Әйткеш Толғанбаев секілді фашизмнің тұтқынында, концлагерде болған ғажап музыкант елге келген соң да өмірбақи КГБ-ның қуғынында болды. Оның өнеріне іштей тілеулестер болғанымен бәрібір ғұмыры жалғыздықта өтті. Жан дүниесі нәзік өнер үшін, халқының жүрегін әсем сазбен тербетуге жаратылған Әйткеш тағдыры осылай болуға тиісті ме еді? Бүгінде ол өксікпен өткен сол елу жылды ойласа түн баласына көз ілмей, дөңбекшіп аласұрады. Осы күнге дейін өкшелеп қалмай келе жатқан үрей-елес қайсыбір күні келіп «Толғанбаев, жолға жинал» деп тұратындай көрінеді.

Кешегі Жұмекен, Төлеген, Мұқағали, Асқар, Оспанхандар өмірінің соңғы күнінде «жалғыздықты» серік етті. Олардың талабымен, көзқарасымен таскерен заман санаспады. Жалғыздық — терең тұңғиық. Ол қайғы-қасіреттің бір бұтағы. Тәуекелшіл таланттар сол тұңғиыққа батып кетіп жатты.

Талантты бағалауда, атак беруде әлеуметтік әділетсіздіктер қай кезде де үстем болды. Кеңестік конституциямызда айтылып келгеніндей, адамдар ешқашан тең болған емес. Гельвецкий деген кісі «Талантты наградтаумен бірге оның басқан ізін аңду, ор қазу да басталады» дейді. Әрине, осы бір сұңғыла сөзді әркімге телудің қажеті жоқ шығар. Бірақ бұл сөзде сұмдық шындық бар.

Жоғары атак, лауазым алған адамға ендігі жерде «ресми адам», «мемлекет қамқорлығындағы адам» деген айдар тағылды, мәртебе берілді. Ол жиналыстар мен мәслихаттарда, сән-салтанаттарда төрден орын алды. Сөйтіп, ресми өмірі басталды. Оның сыртында той-думандар көбейді, соның біріне де қалмай шақырылды. Содан соң барып оның жұмыс тәртібі бұзылды. Сөйтіп біртіндеп біртіндеп жұмыс қабілетін жоғалтты. Пенде ғой, өз атына айтылған мақтау сөздерді де қабылдайды. Соның бәрін әр кездесу, жиын сайын ести берген соң біртіндеп тоқмейілсіп, талант көзі

бітелді. Мактау таудан құлаған тасқын секілді, оған төтеп беру де оңай емес.

Гельвецкий сөзіне осы жерде құлдық ұрасын, терең ұғынасын. Демек, социализмнің бір жеңісі — атак беру арқылы адамдарды алалау болды. Өркениетті елдерде кеше де, бүгін де жаппай наградтау, атак беру деген ешқашан болмаған. Оларда аса дарынды адамдардың өз ісіне деген ынтасын арттыру үшін ірі көлемде ақшалай қаржыландырып отырған, бар жағдайды жасаған, «Американың халық артисі» «Француздың халық жазушысы» деген атақты өміріңізде естідіңіз бе? Мықты болсаң дүние жүзіне ортақ Нобель сыйлығын ал дейді. Ал таланттарын ешкімге телміртпеген, тентіретпеген.

* * *

Белгілі суретші Ерболат Төлепбаевтың «Әркім өз ісімен айналысса, біз әлдеқашан алысқа кеткен болар едік» деген тамаша сөзі бар. Атақтан бұрын, талантқа жағдай жасалса, әркім өзінің көңілі қалаған ісімен айналысса халыққа да, мемлекетке де қаншама пайда келтірген болар еді. Мәселен, атақсыз да, жағдайсыз да емес Ш.Мұртазаның жылдар бойы сессия мәжілісінде отырғанынан да халқына келер пайда аз емес, елі аман тұрғанда сан мәрте ерлігін, қайраткерлігін айтар десек те, халыққа ол кісінің әкімдігінен гөрі, жазушылық талантының жақын екендігі аян. Демек, талантты өз саласында шындаған, пайдаланған абзал. Қолына қаламын ұстат та, ойына еркіндік бер.

Тоқтар Әубәкіров — қазақтың тұңғыш ғарышкері. Ал біз болсақ ол кісіні қолдан депутат жасадық, бастық қойдық, сөйтіп креслоға мықтап шегеледік. Құдайшылығын айтар болсақ, ол кісінің өз ісімен алаңсыз айналысуы үшін бар жағдай жасалуы керек еді. Біз соған мүмкіндік бермедік, дереу мақтанның астына алдық, қолпаштауға кірістік. Талантты адамдарды осындай әлеуметтік дерттен арашалап алмай қоғамның қай саласында да ілгерілеу болмайтыны, ой-санада тоқырау басталатыны түсінікті.

Қоғамды кемелдендіретін де, мемлекет мәртебесін көтеретін де — дарынды адамдар. Мемлекет сол адамдардың бар ақыл-ойын, қабілетін саналы түрде реттеп отыратын аппарат, мәшине. Мемлекет талантты пайдалануы керек. А.Сүлейменовтің бір кейіпкері «Мен әйелге емес, адамға зәрумін» дейді. Сол сияқты қоғам да, мемлекет те қаншама талантқа тәуелді, зәру. Ендеше, сол қоғам

соны біле тұра таланттың мандайынан сипай бермейтіні несі? Таланттың ойы, идеясы қоғамға, кезенге қызмет етпей, не одан қолдау таппай, қорғансыз қалған күнде, мемлекеттің ішкі құрылымында да іріп-шіру басталады. Ондай мысалдар кәрі тарихта аз емес.

Әйгілі Рим империясының іргесі кезінде неге шайқалды? Қырық қисынның қорытындысы мынаған келіп тіреледі. Социологтардың, өнертанушы ғалымдардың айтуынша, талантты адамдарға, оның ішінде рухани дүниеге көзқарас төмендеген соң барып, мемлекет құлайтын дәрежеге жеткен. Содан Еуропаның кіндігінде тұрған Италияда қайта өрлеу (ренессанс) дәуірі басталып, бір елдің дүр сілкінгені төрткүл дүниеге аян. Соның нәтижесінде біздің Абай секілді көркем ойдың алыптары туды. Ал қазір сол Италияға жыл сайын 80 миллион турист келеді. Не үшін? Италияны көру үшін емес, Рафаэльдің, Микеланджелонның талантына тағзым ету үшін, оның ғажайып өнерін, сәулетін көру үшін келеді. Ал бұл кімнің ақыл-ойының жемісі. Ұлттық элитаның — аса көрнекті зиялы қауымның табан ақы, мандай терінің жемісі. Сол туристердің әрқайсысы орташа есеппен 100 доллардан тастайды делік. Сонда бүкіл Италияны көктетіп отырған оның өнері, талантты тұлғалары болды. Демек, бір мемлекетті экономикасы, электр энергиясы емес мұражайлары, ғажайып ғимараттар мен өнер туындылары асырап отыр. Ал Қазақстан өнерінің мұндай қауқары жоқ па? Қазақтың көркем дүниесі таланттарсыз деп айта аламыз ба? Жоқ. Ендеше қазақ өнері халқына неге осылай қызмет етпейді? «Дала француздары» атанған қазақтардың өнері шет жұртта мадакталады, ал өз жерінде неге өгей? Неге? Кесел қайдан, дерт қайдан?.. Себебін кімнен сұраймыз? Соңғы жылдары басынан бак ұшып, басшы құтаймаған, ойшылдықтың орнын тойшылдықпен ауыстырып алған тиісті орындардан сұраймыз ба? Кімнен?.. Той да керек, әрине, бірақ ой тоқыраған жерде тойдың қандай тартымы, тағылымы болады. Осындайда өмірі ой кешумен өтіп, мерейтойын білмей кеткен біртуарларды еске алсаң көкірегің қарс айрылады.

* * *

Өткенге топырақ шашқалы отырған жоқпыз. Бірақ бүгінгі ой кешегіден де көмелдене түсуі, жанаша болуы қажет. Жанаша ойлайтын адамдарға жол ашылатын заман туды. Бұлай етпесек, өзгенің тасасында қалу түк те емес екен. Ал шын мәніндегі та-

лант қашанда жанаша ойлайды. Өткенінен өнеге алып, тағылым түймеген елдің ертені бұлдыр. Өнер қонған бір ел болса, ол казак. Ал оның ғажайып рухани дүниесінің қазіргідей өз қолы өз аузына жеткен тұста өгейситіндей не жазығы бар? Әр саланың басында, билік тұтқасында талантты адамдар отырмаса қателесу, сүріну сол жерден басталады. Бұл ең алдымен оның халқы үшін, қоғам үшін қауіпті. Өткен жылы үкімет түгел құрамымен орнынан түсті. Енді соның орнына жана адамдар келді. Солардың қайсысының қаншалықты қабілетті екенін кім болжапты. Әдетте, тағы да қайталап айтамыз, талантты адам мен қабілетті, іскер адамның арасын айыра білген абзал. Қабілет таланттың бір атрибуты ғана. Демек, талантты кім, талантсыз кім? Оны анықтайтын кімдер? Бұл пікірге көз жеткізу үшін үкіметтің жаңа құрамы тағы да орнынан түсуін күтуіміз керек пе? Социологиялық орталықтар неге жұмыс істемейді? Қазак басылымдарында сол үкіметтің әр мүшесі жөнінде егжей-тегжейлі «саяси портреттер» неге жазылмайды? Демек, біз өзімізді әлі күнге кім басқарып отырғанын білмейміз деген сөз ғой. Газет беттерінде үкімет мүшелерін қысқаша ресми түрде, суретімен өмірбаяндық таныстыру ғана болады. Бұл білдім деуге жатпайды. Жарайды, ол адамды зиялы қауым там-тұмдал біледі делік. Оны алдымен халық білуі керек емес пе?

Үкімет адамы туралы айтылғанда, мынадай бір мысал еске түседі. Әйгілі бір қайраткер газет бетінде өзі туралы сын мақала, сайқымазак шықпай қалса, «мені халқым ұмыта бастады» деп реніш білдіреді екен. Бізде осындай пікірмен әлі күнге жылап көрісесіз ғой. Қай басшының аузынан осындай сөз шықты. Бірде Олжас Сүлейменовке Евтушенко: «Мен туралы сын жазшы. Әйтпесе ешкім оқитын түрі жоқ. Мактаудан жалықтым» депті. Осындай пікірді біздің қоғам әлі қабылдамай отыр. Керісінше мактау бел алып барады. Жақсы мен жаманды айыра алмаймыз. Тұлпары қайсы, мәстегі қайсы?..

Осындайда тоқырау жылдарының әңгімесі еске түседі. Мәскеуде өткен көрмеге шетел делегациясы келеді. Солардың ішіндегі бір өкіл таң қалғанын жасыра алмай: «Ойпырмай, ә, осынша еңбекті бір адам жасаған ба?» дейді. Әлгінің қасындағы біздің елдің бір басшысы «әрине, әрине» деп мәз болыпты. Шетелдіктің сол сөзімен өлтіріп тұрғанында оның шаруасы жоқ, әрине. Тамсанып тұр, мактап тұр деп ойлайды. Әлкисса, көрмеге

катысқан отыз суретшінің туындысы бірінен-бірі айнымай қалған ғой. Содан соң да бір адам салғандай боп көрінген. Суреткерді ойлау еркінен айыру деген осы. Бұл рухани деградацияның кенес үкіметінде шырқау шыңына шыққан кезі еді. Ал әлгі біздің еліміздің идеология саласы басшылығындағы бір мықтысының түсінігі анау — мектеп қабырғасындағы түсініктен әрі аспай тұр. Идеологияның басында осындай делқұлылар отырғанда талант опа таба ма?

Сол секілді қазіргі үкімет құрамындағы, шығармашылық одақтардағы адамдардың бірлі-жарымы болмаса, деніне жуығының ойы бір адамның ойымен өлшенбейтініне кім кепілдік береді? Ойы да, сөзі де егіз қозыдай ұқсас бірқалыптан шыққан адамдар аз ба? Сол баяғы «лөппай, таксыр» ғой. Адамды орта тәрбиелейді. Ондай ортадағы талантты адам өзінен-өзі бордай тозып, тоқырап бітпей ме? Халтураға қолы бармай кеткен Тахауи, Тәкен, Шәмші, Мұқағали, Төлеген, Жұмекен, Асқарлар тағдырынан тағылым түйетін уақыт келген жоқ па? Ендігі ұрпақ неге солардың жолын құшуы керек? Талантты түсіну үшін талант керек демесек те, басшының онымен тең дәрежеде сөйлесе алғаны, көңілдің, ниет-пиғылдың түзулігі, көкіректің ояу болғаны қажет-ақ. Асылы, шенеуніктердің талантқа деген көзқарасы өзгермейінше қоғам ілгерілемейді. Талантты тезге алмаса өзі соның көлеңкесінде қалып қоятынын, өлексеге айналатынын шенеуніктің зымиян көңілі алдын-ала сезеді. Олар талантты танумен емес, табалаумен табанды түрде айналысады. Талантты құлату үшін түрлі әрекеттерге барады. Бұл тұста олар адамның осал тұстарын іздейді... Талантты адам бала секілді, алдануы да тез. Бұл ретте Ф.Энгельстің Гете туралы айтқан «Колоссально велик, в жизни так мелок» деген сөзін еске алсақ жарап жатыр.

Талант — көлеңкеде өскен гүл секілді. Оған бірде күн түседі, бірде түспейді. Гүлге бап керек. Ал, отаршылдық жүйенің жуан-таяқтары, шолак белсенділері мәселенің бұл жағына бас қатырмайды, олар — орындаушылар. Сөйтіп, жиырма жылда бір гүл салатын кактус секілді таланттың ғұмыры өзінен-өзі қысқара береді де, бір күні акиретке аттанады. Содан соң келіп өтірік көздің жасын бұлаймыз.

Кешегі дүниеден өтіп кеткен М. Құланбаев, Т. Жайлыбеков, М. Мұраталиев, Р. Әуезбаева, Р. Телеубаев, С. Айтбаев, Ж. Қыдыров, Т. Бердияров, Ә. Есбаевтар жүрген бүгінгі ортамызда ұзақ

жылдан соң, пайғамбар жасында театрға қайта оралған, ғажайып өнерпаз Қ. Жәкібаевтар әлі күнге бағасын алып болған жоқ.

Талант және шенеунік... Осы төңіректе тағы бір әңгіме еске түсіп отыр. Бірде атақты әнші Аманкелді Сембин ірі лауазымды қызметтегі басшының үйінде қонақта болады. (Бұл әншінің абыройы асып, мерейі үстем болып жүрген шағы). Сәлден соң жұрт желпінеді, қызады. Бір мезетте барып үйдің иесі «мына Аманкелдіні ән салу үшін шақырып едім» дейді ғой. Міне, осы сөздің өзі-ақ әлгі көзі ашық, көкірегі ояу деп жүрген адамның-шенеуніктің талантқа деген көзқарасын білдірмей ме?!

Мұндай басшылар біздің қоғамға қай кезде де керек болды. Ондайлардан бүгінде арылып біттік дей алмаймыз. Олар ұлттық өнер мен мәдениетті басқарып, өтірік өсиет, жалған ақыл айтуын әлі де қоятын емес. Стекеңнің заманында туған «Бәрін де кадр шешеді» деген сөз бар еді. Қазір сол кадрдың қадірін білетін-ақ кез туған жоқ па? Дұрысы — талантқа басшы қызмет етіп, басшы керек қой, біздегі ең үлкен әбестік — басшылар талантты өзіне қызмет етуге пайдаланады. Тоқырау жылдарында Тоқтар Бейсембинов деген суретші Кененбай Қожабековке барады. Автопортретіңізді жазсам деп өтініш жасайды. Актер тұрасына көшіп дәлдіріштіктен (халтура) әбден шаршағанын, егіз қозыдай ұқсас суреттерден әбден жеріп біткенін айтады. Аса талғампаз таланттың көңілін қайтіп табарын білмеген Тоқтар ақыры ол кісінің портретін жазуға кіріседі. Үндемей еңбек ете береді. Күндердің бір күнінде сюжетті автопортретті жазып бітіреді.

Кененбай аға арбада отыр. Мұқағали арбаны итеріп келеді. Бұл туындыда сол кезеңге, әділетсіздікке қарсылық бар еді. «Көрегендер» соны көріп қалған. Сұрақ біреу: олар неге күліп тұрмайды, неге қамкөңіл? Бізде ондай адамдар болмауы тиіс. Осы секілді сауалдардан суретші бас көтере алмай қалған. Суретті көргенде Кенекеннің көңілі босап, көзіне жас келген, рахат күй кешкен.

Осы әңгімеден кейін ойың әріге кетеді. Сол баяғы өркениетті елдердің мысалына жүгінеміз. Кешегі күні сол мемлекеттердің шенеуніктері де Паганинидің әуенінен, Неруданың жырларынан, Ван-Гогтың, Пикассоның суреттерінен секем алған. Оларды науқас, есінен алжасқан деп санаған. Бірақ халықты шенеуніктер емес, солар тәрбиеледі. Олардың жоқтаушылары, жебеушілері (меценат) болды, солар жеңіп шықты. Үкімет басындағылардың

оларға түсіністікпен қарамауға амалы жоқ еді. Солардың арқасында елдің ой-өрісі өсті, таным көкжиегі кеңіді.

Бүгінде Ван-Гогтың, Пикассоның кішкентай ғана суреті неге 57 миллион доллар тұрады? Сталин соғыс кезінде неге әр суретке төрт танкіден айырбастады? Бізде осы мәселенің паркына жетіп жатқан басшы бар ма?..

Әлгінде меценаттар туралы айттық. Бұл үрдіс қазақ топқырағына жат па еді? Шоканның әкесі Шынғыстың «Бақ менікі, өнер Қанғожанікі» деген сөзі бар. Қазіргі тілмен айтсақ, Шынғыс «қазақ меценаттарының» бірі болды. Талай бұлақтың көзін ашқан, халқының рухани өрісін кеңейтіп, демеп отыруды да ойлаған. Сол заманның өзінде-ақ сал-серілерін төбесіне көтерген ел бүгін солай істеуге қабілетсіз бе, қауқарсыз ба? Жоқ. Заманға сай аukatты, іскер адамдар шығып жатыр.

* * *

Суретші Ерболат Төлепбаевтың мына бір пікіріне ден қояйықшы.

— Мен басшыларды кінәламаймын. Біреу шахтада істеп, енді біреу экономист, бухгалтер болған шығар. Бірақ қалай деуші еді, патшаның ақылды уәзірлері, көмекшілері болмай ма? Ақылды деген ұғымға мәдениет, интеллектуал бәрі де кіреді ғой. Осы тұрғыдан келгенде, мемлекеттің де, тіпті Елбасының да (ол кісінің бәрін біліп отыруы мүмкін емес) халқымыздың рухани дүниесіне деген көзқарасын қалыптастыруда, өзгертуде биік мәдениет пен ақыл-ой иелерінің атқаратын ролі зор. Сондықтан да Елбасының қасында не әрі, не бері тартпайтын, талантты тап басып танитын ұлттық элитаның тандаулы өкілдерінен, ары таза жігіттерінен құрылған кемел комиссия отыруы керек. Мемлекеттің дербес ұлттық мәдени саясатының тұжырымдамасы қажет. Өнер адамы болғаннан кейін, тек өз саянды ойлап қана қоймайсың. Ондай суреткерден халыққа келер пайда жоқ — эгоистің. Көркемөнердің бар бұтағы қанатын кеңге жайып, даңғыл жолға түспейінше ұлттық сана өспейді. Әңгіме — ұлттық сана, халқымыздың рухани тазаруы, жаңғыруы турасында болып отыр.

Менің түсінігімде, бізде большевиктік идея әлі жалғасып келеді. Кім мықты — әкім мықты, кім ақылды — әкім ақылды, қалғандары кім сонда? Бұл әрине, уақытша жағдай, бәрі де өзгеретініне сенемін. Таланттардың заманы туатынына сенемін. Бізде

Е. Төлепбай. «Көкпар»

акын-жазушы, суретші, көңіліңізге келмесін журналистер де көп. Ал енді солардың бәрі де шетінен алтын мен күміс пе? Соның бәріне де мемлекет жағдай жасауға міндетті ме? Меніңше, өмірде әркімнің өз орны бар. Алуан-алуан жүйрік бар әліне карай шабатын. Кіл мәстек ішінен тұлпарларды ажырата білу керек. Айлық алдамшы нәрсе. Баланы ойыншықпен алдаркатқандай. Менің түсінігімде, ағаларымыз кешегі үрдіспен әлі де ала берсем дейді. Аға буынның еңбегін бағалаған орынды, бірақ елдің ертеңі, өнердің жас күштері тағы да шырылдап қалады ғой.

Қазір Суретшілер одағының 600 мүшесі бар. Елбасы бір сөзінде бәлкім 60 суретші керек шығар деді. Мен ол кісіні қолдаймын. Бірақ әркімнің қабілетін білу, талантын тану үшін әртүрлі деңгейде көрме өткізілуіне мүмкіндік жасау керек. Шет жұртта сен халық суретшісің бе, Суретшілер одағының мүшесісің бе, оған қарамайды. Салған дүниені қарап бағалайды. Талант осылай іріктеледі. Мысалы, мемлекеттің әл-ауқаты көтерілгенше 4-5 жылға жүз суретші, жүз жазушы, жүз журналисті үкімет қамқорлығында ұстауға, бір-бір костюм әперуге болады ғой. Мемлекеттің он мың солдатты ұстауға күші бар да, халықтың болашағы мың өнер адамын қамтамасыз етуге күдіреті жетпейтіні қалай? Мемлекет тек атағы бар адамдарға

ғана емес, шын мәніндегі талантты адамдарға қол ұшын беруі керек. Талант жас-көрі талғамайды. Мәселенің бәрін атақпен шектеу — кері кетудің жолы. Атақ — бақтың ісі. «Арсыз болмай атақ жоқ» дегенді Абай неге айтқан?..

* * *

Әрине, Ерболаттың пікірімен біреу келісер, біреу келіспес. Дей тұрғанмен де, ой салар тұстары көп. Ел мен жерді танытар таланттарға мемлекет қамқорлық жасағанда ғана ісіміз ілгері басады. Ал қолдан жасалған қайраткерлерден арылмайынша әділетсіздіктен көз ашпайтынымыз ақиқат.

АҚШ-та талантқа қысым жасаған мемлекеттік шенеуніктерді уысында ұстайтын мемлекеттік этика жөніндегі бас басқарма бар екен. Бізде де талантты адамдарды қорғайтын, іріктеп отыратын мемлекеттік қамқорлықтағы бір ізгілік институты, басқармасы керек-ақ. Бұл жазбада біз өткенге топырақ шашқанымыз жоқ, елі мен жері, мәдениеті мен өнері, ғылымы үшін аттан түспей еңбек еткен, талай жасты қолтығынан демеп ұшырған білікті басшылар туралы да айтқанымыз жоқ, тек кезеңнің кеселін, дертін, көлеңкелі тұстарын ғана сараң сөз еттік. Жақсымызды ешкім тартып алмайды, ал жамандығымызды айту, батпандап кірген кеселден мысқалдап арылу — парыз, міндет.

Талант. Ол қашанда елдің ықыласынан, ниетінен туады, бауыр етінен жаралады. Талант тағдыры — ел тағдыры дейтініміз де содан. Ел тағдырын шешетін де, оның басына қиын іс түскенде жол табатын да талант.

Қазіргі кезенді қазақ үшін қайта өрлеу дәуірі десек, таланттарды да терең танитын кезең туды деп түсінген абзал. Олардың тағдырына немқұрайды қарау — елдің ертеңін ойламау деген сөз. Бұдан артық қылмыс болмайды. Талант — тұлпар секілді талғампаз, төкаппар, кірпияз, асау. Сол мінезді тану, нәзік жаратылыс иелерін өтпелі кезеңнің өліара шағынан аман алып өту — сіз бен бізге сын. Ұлттық идеологияның басында отырғандарға сын.

Қазір қоғамда алтын күрек есіп тұр, әділетсіздікке қарсы бұрын-соңды болмаған күрес басталғалы едәуір уақыт өтті. Бірақ бұл күрес әлі сәби, балғын. Сол ұлы жолдың үстінде табиғаты күрестен жаратылған талантты мертіктіріп алмау, өзегін өртке шалдырмау — міндет.

Қазіргі кезең бұрын-сонды болмаған ұлы мүмкіндіктер туғызып отыр. Енді қайтіп ХХ ғасырдың рухани ой-санаға, ұлттың дүниетанымына салған қасіреті қайталанбасын. ХХІ ғасыр таланттар ғасыры болсын десек, тарихтың осынау ұлы мүмкіндігін бірегей ұлт болып пайдаланайық.

Қазір тіліңе уақып бол дейтін заман емес. Осылай бір ой толғадық, кең көсілдік. Бәрін айтып тастадым деу — күпірлік. «Ақиқаттың көзі алтын» дейді халық даналығы. Біз осы уәжге жығылдық.

ӘКЕЛЕРІМІЗДЕН ӘУЛИЕМІЗ БЕ?

Бүгінгі күн қажетінді өтемесе, өткенді амалсыз сағынасың. Осы тұрғыдан келіп қарасаңыз, ұлттық басылымдарға ана бір жылдары аса қиын болды. Себебі, «біртұтас мызғымас» кенестік жүйе бұзылды. Бұрын газеттің таралымына басылым басшылары аса бас ауырта қоймайтын. Бәрін партия жарықтықтың өзі қамшы салдырмай атқара беретін. Ал қазір болса итжанды империялық пиғылдың «казак газеттері енді кімге керек?» деген «мұзды мұхит ойының» үні одан сайын өктем естіле бастаған еді.

Шерхан Мұртаза рухындағы жігіттер осы «мұзды мұхит ойдың» быт-шытын шығарды. Бұл ретте ең алғаш «Мұзжарғыш» рөлін атқарған да «Жас Алаш» еді.

Содан бері журналистер, газет басшылары жылда «бір өліп, бір тіріледі». Енді, міне сол күндер де артта қалып, жаңа жылдың табалдырығында жүзіміз жарқын тұрмыз. «Жас Алаштың» оқырмандары жылдағыдан қара көбейтіп, тағы бір биікке шықтық. Мұндайда неге қуанбасқа? Жылына бір рет есің шығып қуануға болады ғой. Сұрап алған мындаған емес, өзімен-өзі келген мындаған данаға қуанбайтын жынымыз бар ма? Бұл қуанышқа дені сау, ұлтқа қастығы жоқ адам қуануға керек. Сонша оқырман — сонша күш, сонша қуаныш — сонша казак, сонша рух деген сөз. Кейбір елдердің әскерінің саңы сан мындаған адамға жетпейтінін еске алсақ, «Жас Алаштың» еш жарнамасыз осыншама жер қайысатын қол жиғанына, әрине, дені сау адам қуануға тиісті. Қазак енді бұдан былай тек қуануға тиісті.